

- 3 Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түркіменстан Республикалары мемлекеттері басшыларының бірлескен мәлімдемесі. (Ашхабад, 5-6 қаңтар 1998 ж.) // Егемен Қазақстан. – 1998 – 7 қаңтар.
- 4 Мансуров Т.А. Интеграция и суверенитет – стратегические приоритеты казахстанско-российских отношений //Казахстан и мировое сообщество.– Алматы, 1995.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Жаңа кірігу жолдарын іздестіру үстінде // Қазақстан-Ресей қатынастары. – Алматы: Қазақстан, 1999. – 86-93, 95-100 бб; Интервью Н.А.Назарбаева газете «Известия». – 1994. – 11 наурыз; Казахстанская правда. – 2005. – 6 шілде; Абдулпаттаев С. Өрісі кең, өресі биік ел. // Ақиқат. – – 2006. – №11-12. – 14 б.
- 6 Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты, 1276-қор, 4-тізім, 468-іс, – 153, 181-182 бб.

ЖОЖ 809.434.2-1/-8

Кегенбаева А., магистрант

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

ПРЕЦЕДЕНТТІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

В статье рассматривается этнокультурная специфика прецедентных единиц казахского языка на материале региональной прессы.

The article considers the ethno-cultural specificity of precedent phenomena of the Kazakh language on the material of the regional press.

Халықтық мәдениет өзіне тән әлемнің концептуалдануымен ерекшеленеді. Белгілі бір этномәдени қауымдастықтың бөлшегі болып саналатын әр индивидтің санасында мәдениет ұлттық-мәдени кеңістік түрінде өмір сүреді. Ол ұлттық лингвомәдени қауымдастықтың әр мүшесінің (тілдік тұлғаның) мәдениет құбылысы туралы ойларын, түсініктерін қамтып, мәдени кеңістікті құрайды. Демек, кез келген индивидтің мәдени кеңістігі, танымдар мен түсініктер жиынтығы болады, бұл тіл білімінде танымдық база деп аталады (когнитивтік база). Орыс ғалымы В.В.Красных оған «белгілі бір ұлттың мәдени менталитеттің сөйлеушілері меңгерген білім мен түсініктердің жүйеленген жиынтығы» деген анықтама береді [1, 45 б.]. Ал тіл арқылы мәдениетті тану қызметіне байланысты зерттеуші Г.Мәдиева бұл атаулардың мәнін төмендегідей бағалайды: «Когнитивті базаның ядролық бірліктеріне мәдени ақпараттың тасушысы және сақтаушысы ретінде прецеденттік есімдер де жатады, оларды пайдалану барысында пайда болатын белгілі бір жағдаятты, ассоциациялар жүйесін жеткізуде олардың маңызы зор» [2, 122 б.]. Демек, әрбір мәдени қауымдастықтың – халықтың танымдық базасының көрсеткіші ретінде прецеденттік бірліктерді (ПБ) атауға болады.

ПБ-ң халықтық сипаты оларды жасаған, қолданысқа енгізген халықтың моральдық құндылықтарымен, танымымен, мінезімен, болмысымен, ділімен байланысты. Демек, ПБ ұлттың мәдениетінің эталондары ретінде қарастыруға болады, ПБ орындауды міндеттейтін немесе тыйым салатын іс-әрекет моделдері мен белгілі бір құндылықтар парадигмасын құрайды, ПБ-ң осы қасиеттері этноқауымдастықта маңызды рөл атқарады. Тіпті ПБ-ді ұлттық ерекшеліктерді сипаттау барысында белгілі бір ұлттық символдар жүйесінің, ассоциациялар мен ақпараттардың белгісі ретінде қабылдауға болады. Себебі, ПБ-ді айту кезінде коммуниканттарда *ұлттық байлаулы ассоциация* туындайды.

Тілдік тұлға индивидуалды және қоғамдық тұлға бола тұрып, белгілі бір лингвомәдени қоғамдастыққа, әлеуметтік топқа жатады. Сондықтан оның санасында индивидуалды білім-түсініктермен қатар, әлеуметтік топтық, ұлттық мәдени, әмбебап білімдер мен түсініктер қалыптасады. Тілде, іс-әрекет ерекшеліктерінде, моральдық ережелер мен индивид ұстанымдарында ең маңызды болып есептелетіндері – әлеуметтік-топтық және ұлттық-мәдени мәндер.

Ұлттық ПБ-ң қайнар көздеріне халық ауыз әдебиетін, көркем әдебиет, тарихи оқиғаларды жатқызуға болады. Белгілі бір тарихи кезеңде жағымды ассоциациялармен байланыстырылатын ПБ уақыт өте келе, халықтың моральдық құндылықтарды бағамдауындағы өзгерістерге, тарихи өзгерістерге байланысты екінші кезеңде, керісінше жағымсыз ассоциациямен бейнеленеді. Мысалы, кеңес кезіндегі идеологияның әсерімен Орта жүз сұлтаны, Абайдың әкесі Құнанбайды

феодал, дала өңірін бір шыбықпен айдаған катал сұлтан ретінде түсінсе, қазір білгір басшы, Орта жүздің татулығы мен ынтымағының кепілі болған дана тұлға ретінде қабылданады.

Халық ауыз әдебиеті – ПБ-ң ең сарқылмас, таусылмас қайнары. Оқырман санасына әсер етіп, түйсігіне жетуді мақсат тұтатын тілшілер, журналистер газет беттерінде халық ауыз әдебиетіне, фольклорға, мақал-мәтелдер, жаңылтпаш, ертегілерге жиі жүгінеді. Себебі, аталған халық ауыз әдебиеті үлгілері орта тілдік тұлғаға қолданушысына, демек көпшілікке таныс болып келеді. Зерттеу барысында жиналған материалдар негізінде газет беттерінде мақал-мәтелдердің трансформацияланған түрі, ертегі кейіпкерлерінің есімі жиі қолданылатынын көрдік. Мысалы, «Желмая мінген жолаушылар аман болсын», «ылдида шапса, төсте *Тайбурылдай* ілгерілеп келеміз» (Дидар, 01.01.2006), «*Қожанасыр* қазылар» (Семей таңы, 13.09.2011) прецеденттік есімдері аңыз әпсанадан, батырлар жырынан алынып отыр. Бұл жолдарға кезіккен көзі қарақты оқырман автордың айтқысы келгенін сөзсіз түсінеді, алайда Желмая түйесіне мініп, халқына Жерұйық іздеп шарқ ұрған тарихта болған адам, жырау Асан қайғы туралы білмейтін, көптеген түркі халықтарына ортақ Алпамыс батырмен оның тұлпары Тайбурыл туралы эпостық жырмен таныс емес, сондай-ақ халық арасында өзінің әпенділігімен, аңқаулығы мен алаңғасарлығымен әзіл оқиғалардың кейіпкеріне айналған Қожанасыр туралы әңгімелерді естімеген оқырман мақаланы түсінуде сәтсіздікке ұшырайды. Алайда автордың сенімді түрде осы прецеденттік есімдерге жүгінуінің де сыры бар: бұл прецеденттік есімдерді белгілі бір *лингвомәдени бірлестіктің әр тұлғасына таныс прецеденттік бірліктерге* жатқызуға болады, себебі Асан қайғы туралы аңыз да, Алпамыс батыр туралы жыр да, Қожанасыр туралы халық әзіл әңгімесі де елімізде міндетті болып саналатын негізгі білім беру жүйесінің білім беру бағдарламасына енгізілген.

Тархи оқиғалар, тарихи тұлғаларға қатысты прецеденттік есімдер мен мәтіндердің қолданысы да олардың этномәдени сипатымен белгіленеді. «Жерлестеріміздің жеті айдағы жетістіктері» мақаласында жерлес спортшылардың еңбегіне автор тарапынан «қазақ қой ғана баққан ел емес, спортқа да айдар таққан ел» (Дидар, 19.09.2006) деген баға беріледі. Бұл қазақтың үш төбе биінің бірі Қазыбек бидің қазақ тарихындағы жоңғар шапқыншылығы кезінде елшілікке барғанда қалмақ қонтайшысы Цэван Рабданға айтқан атақты сөзінен үзіндінің өзгертілген түрі. Бұл елшілікте қаһарлы қалмақ ханының алдында қазақ билері жасқаншақтанып, күмілжіңкіреп қалған сәтте Қазыбек «Дат, тақсыр!» деп алға шығады да:

«Қазақ деген мал баққан елміз, Ешкімге тиіспей жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп, Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
Найзасына жылқының қылын таққан елміз.
Дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз, Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса – хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл туса – құл болманы деп тумады,
Анадан қыз туса – күң боламын деп тумады.
Ұл мен қызын жатқа құл мен күң етіп отыра алмайтын елміз.
Сен – темір болсаң, біз – көмірміз, еріткелі келгенбіз,
Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз.
Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз,
Танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз.
Сен – қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз,
Тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз.

Бітім бермесең жөніңді айт, бермесең тұрысатын жеріңді айт!» - депті. Қазақ халқының баға жетпес байлығы шешендік сөздерге жүгінген автор бұл үзіндіні өте шебер, ұтымды пайдалана білген. Бұл прецеденттік мәтіннің ерекшелігі сол, мәтін тұтас этномәдени сипатта, демек мәтінді тек қазақ тілін білетін, қазақ әдебиетімен жақсы таныс, қазақ болмысын білетін адам ғана түсіне алады.

Прецеденттік есімдердің ұлттық болмыс пен танымның көрсеткіші болатын тамаша үлгісі төмендегі мақала тақырыпатында көрінеді: «*Күй анасына арналады*» (Дидар, 12.09.2006). Әлемде ешқандай баламасы жоқ, тек түркі халықтарының музыкалық аспаптарында

орындалатын күй өнерін халқымыз аса қадірлеп, күй орындаушыларын құрметтейтін болған. Қазақ даласында күй орындаушылығымен даңқы шыққан Дәулеткерей, Есжан, Байжұман, Құрманғазы, Дина есімдері бар. Осылардың қатарында халық Құрманғазыны – күй атасы деп, ал Дина Нүрпейісованы күй анасы деп әспеттейді. Көрсетілген прецеденттік есім де осы ұлттық ақпаратқа меңзейді.

Бұдан бөлек газет беттерінде мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің өзгеріп, қолайлы деп қолданылған нұсқалары да көптеп кездеседі. «Жебей білсең, жетімдікті жеңесің» (Дидар, 26.07.2006), «Әр елдің салты басқа» (Дидар, 01.01.2006), «Інісі бардың іздеушісі бар» (Дидар, 26.07.2006) түрінде қолданылған прецеденттік мәтіндер өз кезегінде «Жетім көрсең жебей жүр», «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа», «Інісі бардың тынысы бар, ағасы бардың жағасы бар» мақалдарына нұсқайды (салыстырыңыз). Тақырыпат ретінде берілген прецеденттік мәтіндердің атқарып тұрған қызметі орасан, арқалап тұрған мағыналық жүгі де салмақты. Мақалада не туралы айтылатынын оқырман бірден байқап, қызығып, оның толық мазмұнына қанығуға асығады.

Кез келген мәдени қауымдастық үшін прецеденттік бірліктердің маңызы зор. Әрбір прецеденттік бірліктің астарында сол қауымдастық үшін ғана түсінікті, сол қауымдастық үшін ғана қымбат ақпараттар жиынтығы, ассоциациялар жүйесі жатады. Демек әр халықтың, әрбір тілдік қауымдастықтың өзіне тән прецеденттік бірліктер топтамасы болады. Сондықтан, прецеденттік бірліктер қауымдастық үшін «өз адамын» «өзгеден» ажыратудың белгісі қызметін де атқаруы мүмкін. Бұл жайды мәдениаралық қарым-қатыната әрдайым есте ұстау керек.

Мысалы, коммуниканттардың өзара коммуникациясында «Желтоқсанның суығы» прецеденттік есімі сөзсіз түсініліп, коммуникация сәтті аяқталса, бұл коммуниканттардың екеуінің де бір мәдени қауымдастыққа жататынын білдіреді. Себебі, Қазақстанда өмір сүретін және өмір сүрген қауымдастық үшін «Желтоқсан» прецеденттік атауы анық бірнеше ұғымды білдіреді: 1) Қыстың айы; 2) 1986 жылы болған Желтоқсан көтерілісі. Осыған байланысты төмендегі ұлттық байлаулы ассоциациялар келуі мүмкін: 1.қантөгіс; 2.жазықсыз жапа шегу; 3.Қайрат, Сәбира 4.Тәуелсіздік, егемендік; 5.жаңғыру, жаңару;

Өздеріне ғана түсінікті, өздерін ғана ерекшелейтін мұндай ПБ тобы тек үлкен мәдени қауымдастықтарда ғана емес, жекелеген әлеуметтік тілдік тұлғалардың қоғамдағы орны, жас ерекшеліктеріне, психологиялық жағдайларына байланысты әлеуметтік-мәдени топтарында да (достардың тобы, отбасы, ұйым, т.б.) болады. Жеке индивидтің ПБ-ді қолдануы оның осы әлеуметтік топтарға қатысын көрсетеді.

Ұлттық ПБ-р – мәдени құбылыс. Олар социумның (халықтың) тарихи жадын құрайды. Таза күйінде тарих болмаса да, өзіміздің табиғатымызды, кімнен, қайдан, қалай шыққанымызға жауап таба алатын сарқылмас қор. Ұлттық ПБ-ді білу сол дәуірге және оның мәдениетіне қатыстылықтың көрсеткіші бола алады.

Әдебиеттер:

- 1.Красных В.В. Этнолингвистика и лингвокультурология. Москва: Гнозис., 2002. – 284 с.
- 2.Мәдиева Г., Б.Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005 – 240 б.

Рахметуллин А.К., т.ғ.к.

Қайнар (Семей) Университеті

Қ.И. СӘТПАЕВТІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨңІРІНДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ РОЛІ (XX ғ басы)

Семей жерінде атақты ғалым Қ. Сәтпаев ғылымға бетбұрыс жасаған болатын. Қаныш Имантайұлы сауатты, оқыған ортада өсіп, сатылы, жүйелі білім алған қазақтардың алдыңғы легінде болуы зиялылар тобымен бірге заман жүгін көтерісуге, қажет - мұқтаждықтарын атқарысуға ерте, 1910 – жылдардың орта кезінен-ақ араласуына ықпал еткен еді. Бұл жылдар, яғни XX ғасырдың бас кезі, қазақ қоғамында бұрыннан қалыптасқан ағартушылық қозғалыс едәуір дамыған, оқу, білім, ғылым қадірі арта түскен, рухани ізденістер сала-сала бойынша жүргізіліп, әр жерде газет-журнал, кітаптар шығару ісі тағы басқа бастамалар реттелді.